

**SİBERFEMİNİZMDEN TEKNOFEMİNİZME: FEMİNİST TEKNOLOJİ ÇALIşMALARINDA
YAşANAN GELİşMELER**

Öğr. Gör. Dr. Ahmet ELNUR*

ÖZ

19. yüzyıldan itibaren şekillenen feminist teori, toplumsal gerçeğin cinsiyetlendirilmiş özünü açığa çıkarmak ve değiştirmek doğrultusunda farklı kavramlar ortaya koymaktadır. Feminist kuramcıların çalışmaları, teknoloji alanındaki erkek tekelinin eril iktidarın temel kaynağı, kadınların teknolojiye mesafeli bir şekilde konumlandırılmasının ise erkeklere bağımlılıklarının temel aracı olduğunu öne sürmektedir. Teknoloji ve toplumsal cinsiyet ilişkisinin çözümlenmesi doğrultusunda temel başvuru kaynaklarını oluşturan, Haraway, Plant ve Wajcman'ın çalışmalarında günümüzde artık yaygın olan bilgi ve iletişim teknolojileri de dâhil olmak üzere teknolojilerin toplumsal açıdan ve özellikle de toplumsal cinsiyet konusunda tarafsız olduğu yönünde varsayımlar öne çıkmaktadır. Bu çalışma kapsamında dünyada yaşanan teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak erken feminizmin yerini alan feminist teknoloji çalışmalarının detaylı olarak incelenmesi ve yaşanan değişimlerin ortaya konması amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda birinci bölümde ataerkil yapının yeniden üretilmesinde teknolojinin rolünü vurgulayan ve daha çok kadercilik eğilimi gösteren erken feminizm üzerine genel bir çerçeve çizilmektedir. İkinci bölümde Haraway'in "Siborg Manifestosu" çalışmasıyla temelleri atılan, dijital teknolojiyi kadınlar için bir kurtuluş aracı olarak gören postmodern siberfeminizm incelenmekte, 2000'li yıllarda gündeme gelen, toplumsal cinsiyet ve teknolojinin toplumsal olarak ortak inşası üzerine fikirler kompleksinden oluşan teknofeminizm yaklaşımı çalışmanın üçüncü bölümünde ele alınmaktadır. Çalışmanın son bölümünde ise siberfeminist ve teknofeminist düşünce akımları, karşılaştırmalı ve etkileşimsel bağlamda analiz edilmektedir. Yeni teknolojik olanakların kadınların özgürleşmesini sağlayacağını iddia eden siberfeminizmden farklı olarak teknofeminist yaklaşım, toplumsal cinsiyet ve teknoloji karşıtlığı üzerine geleneksel bir analiz çerçevesi sunmamakta, bilakis söz konusu karşıtlığın incelenmesi doğrultusunda siberfeminizm ve diğer feminist yaklaşımlar tarafından ortaya atılan determinist görüşlerin eleştirel kesişimselliği üzerine temellendirilmektedir. Wajcman'ın görüşleri doğrultusunda şekillenen bu yaklaşım, toplumsal cinsiyet eğitsizliğinin yeni teknolojilerin gelişmesi ile yeniden üretilerek sürdürüldüğünü ortaya koymakta, dolayısıyla siberfeminizme göre daha materyalist bir düşünsel yapı olma niteliği taşımaktadır. Geleneksel mekânların yerini dijital mekânların aldığı günümüzde, dijital teknolojilerin toplumsal cinsiyetle ilişkisinin anlaşılması doğrultusunda gerçekeştirilen feminist çalışmalarda teknolojinin evrensel değil, zamansal ve dönüşümsel karakterini ortaya koyan bakış açılarının yaygınlaştığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Cinsiyet, Teknoloji, Siberfeminizm, Teknofeminizm, Feminist Teknoloji Çalışmaları

**FROM CYBERFEMINISM TO TECHNOFEMINISM: DEVELOPMENTS IN THE FEMINIST
TECHNOLOGY STUDIES**

ABSTRACT

The feminist theory which has been formed since the 19th century, introduces different concepts in order to reveal and change the gendered aspects of social reality. The studies of

* Süleyman Demirel Üniversitesi/Rektörlük, ahmetelnur@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-3287-535X

feminist theorists argue that the male dominance in technology is the main source of masculine power and the positioning of women at a distance from technology is the main tool of their dependence on men. In the Haraway's, Plant's and Wajcman's studies, which provide the main reference sources for the analysis of the relationship between technology and gender, there are assumptions that technologies, including information and communication technologies, which are widespread today, are socially neutral, especially in the field of gender. This study aims to analyse feminist technology studies that have replaced early feminism as a result of technological developments in the world and to reveal the changes that have occurred. Accordingly, in the first part, a general framework is drawn on early feminism, which emphasizes the role of technology in the reproduction of the patriarchal structure and tends to be more fatalistic. The second part examines postmodern cyberfeminism, the foundations of which were laid by Haraway's work "The Cyborg Manifesto", which considers digital technology as a means of liberation for women. The technofeminist approach, which came to the fore in the 2000s and consists of a complex of ideas on the social co-construction of gender and technology, is discussed in the third part of the study. Cyberfeminism and technofeminism approaches are analyzed in a comparative and interactive context in the last part of the study. Unlike cyberfeminism, which claims that new technological possibilities will ensure the liberation of women, the technofeminist approach does not provide a traditional analysis framework on gender and technology contrast, but rather is based on the critical intersections of deterministic views that are being developed by cyberfeminism and other feminist approaches in line with the examination of this contrast. This approach, shaped in accordance with Wajcman's views, reveals that gender inequality is maintained by being reproduced with the development of new technologies, so it becomes a more materialistic frame of mind in comparison with cyberfeminism. Nowadays, when traditional spaces are replaced by digital spaces, it is seen that the perspectives that reveal the temporal and transformational character of technology, rather than universal, become widespread in feminist studies carried out in order to understand the relationship between digital technologies and gender.

Keywords: Gender, Technology, Cyberfeminism, Technofeminism, Feminist Technology Studies

Giriş

Herhangi bir toplumda toplumsal cinsiyet yapısını incelemek için, teknoloji kullanma yöntemlerinin göz önünde bulundurulması gerekliliği 1980'lerin ilk yarısındaki feminizm çalışmaları için geçerli genel bir prensibi oluşturmaktadır. Teknik beceriler, bilimsel ve teknik bilginin alanları, cinsiyetler arasında bölünerek kadınlık ve erkekliği şekillendirmekte olup, çağdaş sanayileşmiş toplumlarda ise teknolojinin tutarlı bir şekilde eril olarak kodlandığı görülmektedir. Toplumsal cinsiyet bağlamında incelendiğinde, erkekler teknolojiyle "doğal olarak" ilişkili görülmekte iken, kadınlarda tamamen teknolojiden uzak bir konumlandırma söz konusu olmaktadır. Teknolojiyle yakından ilgili olarak görülen erkekler, onu üretmekte ve kullanmaktadır. Pasif teknoloji kullanıcıları olarak görülen kadınlarda ise teknoloji evde veya iş yerinde sadece mecbur kaldıkları zamanlarda başvurulan bir araç olarak görülmektedir. Modern teknolojinin erkeklikle karşılıklı ilişkisi, eğitim ve çalışma hayatı başta olmak üzere her alanda toplumsal cinsiyetin gündelik hayata yansımalarını gözler önüne sermektedir.

Kadınların bilim ve teknoloji alanlarına erişimin sınırlı bir nitelikte gerçekleşmesi ve bu alanlardan dışlanmaları sonucunu doğuran yapısal engeller, feminist çalışmaların temel sorun alanları arasında yer almaktadır. 1970 ve 1980'li yıllarda hâkim olan feminist akımlar çerçevesinde, hem eğitim ve istihdam hem de bilim ve teknoloji

alanlarına kadınların katılımının artırılmasına yönelik çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Söz konusu çalışmalarda sorunun kadınların sosyalleşmesi ve değerleri üzerinden ele alındığı, teknoloji ve kurumlarının kadınları da kapsayacak şekilde nasıl yeniden şekillendirilebileceğine dair soruların sorulmadığı görülmektedir. Bu bağlamda, doğru fırsat ve teşvikler sağlandığında kadınların da kolayca bilim insanları ve mühendis olabileceği düşünülmektedir. Rosalind Franklin ve Barbara McClintock gibi önemli kadın bilim insanlarının biyografik çalışmaları sayesinde, kadınların pamuk çırçır, dikiş makinesi, jakarlı dokuma makinesi ve orak makinesinin geliştirilmesinde önemli rol oynadıkları görülmektedir. Ayrıca II. Dünya Savaşı tarihi üzerine yapılan çalışmalar, bilgisayarların geliştirilmesinin önceki dönemlerinde de kadınların önemli katkıları olduğunu göstermektedir. Öte yandan kadınların ev işleri ve çocuk bakımı ile ilgilenmeleri, erkekler gibi çalışmaya zaman bulamamaları durumunu ortaya çıkarmakta olup, bu durumun geleneksel olarak yeniden üretilerek sürdürülmesi, özellikle bilim ve teknoloji alanlarında yer alan mesleklerde toplumsal cinsiyet kalıp yargılarının oluşmasını sağlamaktadır. Bu noktada bilim ve teknolojinin toplumsal bağlamda incelenmesi ve toplumsal cinsiyetin önemli bir bileşeni olarak görülmesi önemlidir (Wajcman 2004: 13-15). Feminist teknoloji yaklaşımları kapsamında siberfeminist ve teknofeminist çalışmalar gerçekleştiren araştırmacılar, teknolojinin özgürleştirici potansiyelini açığa çıkarmakta, böylece kadınların bağımlılığını ve ikincil konumunu pekiştiren ataerkil ideolojiye meydan okumaktadırlar. Endüstriyel toplumlarda cinsiyetlendirilmiş bir şekilde (eril) kodlanan teknolojiye ilişkin geliştirilen feminist bakış, yeni toplumsal direniş alanlarının ortaya çıkmasına katkıda bulunmaktadır.

Toplumsal ilişkiler ve pratiklerin habitusu, makineleri de kapsamakta fakat makinelerin kendilerinin nasıl bir habitusa sahip oldukları ve kültürel sermayenin belirli biçimlerini nasıl somutlaştırdıkları konuları nadiren tartışılmaktadır. Öte yandan beden bireylerin biliş ve davranışındaki önemi, bilgi sistemleri ve yapay zekâ üzerine yapılan araştırmalarda her geçen gün daha fazla vurgulanmaktadır (Wajcman 2004: 160-161). Bu noktada Sollfrank'ın (2017) da belirttiği üzere teknolojinin toplumsal cinsiyete dayalı bir alan olarak anlaşılması, geleneksel toplumsal cinsiyet farklılıklarının yanı sıra teknolojinin kendisinin de sorgulanmasını ve yeniden şekillendirilmesini gerektirmektedir. Ülkemizde feminist teknoloji yaklaşımları üzerine yapılan çalışmalarda ağırlıklı olarak siberfeminist yaklaşıma odaklanılmış olması ve Wajcman'ın alanyazına kazandırdığı "teknofeminizm" kavramının sınırlı bir şekilde ele alınmasından hareketle bu çalışmanın argümanı, söz konusu yaklaşımların karşılaştırmalı olarak incelenmesi sayesinde toplumsal cinsiyet ve teknoloji ilişkisinin çözümlenmesi doğrultusunda analiz çerçevesinin geliştirilebileceğidir. Mevzubahis eksikliğin giderilmesi gerekliliğinin odak noktasını oluşturduğu bu çalışmada, feminist teknoloji çalışmaları öncesi döneme ilişkin genel bir değerlendirme yapıldıktan sonra siberfeminizm ve teknofeminizm yaklaşımları, ortak ve farklı yönlerinin açığa çıkarılması çerçevesinde karşılıklı etkileşimsel bir süreç olarak irdelenmektedir.

Feminist Teknoloji Çalışmaları Öncesi Döneme Genel Bakış

Kadınların bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişme sürecindeki konumu, feminist araştırmacılar tarafından gerçekleştirilen araştırmalarda giderek artan bir şekilde sorgulanmaktadır. Teknoloji ve toplumsal cinsiyet ilişkisinin çözümlenmesi doğrultusunda, kadın bakış açısı ile yapılan çalışmalar incelendiğinde, bu ilişkinin farklı

feminist kuramlar çerçevesinde ele alındığı görülmektedir. Wajcman (2004: 14-22), liberal feministlerin iktidarı insanlar arasındaki bir olgu olarak değerlendirdiklerini, toplumsal cinsiyet ve teknoloji ilişkisini fırsat eşitliği açısından ele aldıklarını, teknolojinin kadınları da kapsayacak şekilde yeniden inşa edilmesinin yollarını bulmaya odaklanmadıklarını belirtmektedir. Radikal feministler, iktidarı toplumsal kurumların derinliklerine gömülü bir olgu olarak görmekte, teknolojinin kadınları özgürleştirmekten çok köleleştirici yönüne dikkat çekmektedirler (Flynn 2002: 32). Sosyalist feministler ise teknolojinin cinsiyetçi doğasını öne çıkarmaktadırlar. Tüm bu farklılıklara rağmen söz konusu feminist akımlar, ataerkil yapının yeniden üretilmesinde teknolojinin rolünü vurgulamakta ve daha çok kadercilik eğilimi göstermektedirler. Wajcman'ın (2004: 22) söz konusu feminist yaklaşımlar üzerine çizdiği genel çerçeveye bakıldığında, liberal feminizmin kadınların bilim ve teknolojiye katılımını kısıtlayan engelleri ortadan kaldırmaya çalıştığı, radikal feminizmin bu engelleri ve teknolojiyi ataerkil olarak değerlendirerek reddettiği, sosyalist feminizmin ise teknolojinin cinsiyetçi iş bölümü üzerinde etkili olduğunu iddia ettiği anlaşılmaktadır.

İkinci dalga feminizm sürecinde kadınların mevcut diğer güç yapılarının yanı sıra teknolojiye de katılmasını talep eden bir liberal formülasyon mevcut olup, bu çerçevede toplumsal cinsiyet kalıp yargıları kavramı, kadınlar ve erkekler arasındaki cinsiyet farklılıklarını reddeden dönemin feminist araştırmacılarının odağı haline gelmiştir. Bilim ve teknolojinin toplumsal cinsiyet açısından tarafsız olduğuna dair ampirist bir görüşün hakim olduğu ikinci dalga feminizmin amacı, kadınların eşit eğitim ve istihdam konusunda bilinçlerin yükseltilmesi olmuştur. 1970'lerde ABD ve İngiltere'de geliştirilen kadın hareketleri tarafından da kadınların bilimsel bilgi düzeylerinin artırılması amaçlanmıştır. Kadınların kendi bedenleri hakkında bilgi sahibi olmalarını, aynı zamanda cinselliklerini ve doğurganlıklarını özgür bir şekilde yaşamalarını öne çıkarmaya çalışan dönemin feminist akımı, kürtaj hakları ve doğum kontrolü konuları çerçevesinde gelişmiştir. Biyolojik olarak belirlenmiş cinsiyet rollerinden dolayı özellikle biyoloji ve tıp bilimine tepki söz konusu olmuştur (Wajcman 2004: 15-18). Mevzubahis çalışmalar, kadınların toplumsal olarak kurgulanan kimliklerinin sorgulanması üzerine gerçekleştirilen toplumsal cinsiyet yaklaşımlarının zeminini oluşturmuştur.

1980'li yıllarda, bilimin feminist eleştirisi üzerine yapılan çalışmalarda bilimdeki kadın konusundan ziyade feminizmde bilim konuları tartışılmaya başlanmıştır. Harding (1986: 29), bilim sınırları içerisinde kadınların nasıl eşit bir şekilde ele alınabileceği yerine, belirgin bir şekilde eril projeler üzerinden ilerleyen bilimin özgürleştirici amaçlar için kullanım biçimlerine odaklanması gerekliliğinin üzerinde durmuştur. Başka bir deyişle kadınlar, bilimsel bilginin ataerkil olduğunu reddetmeye ve kadınların değerlerine dayalı yeni bir bilim çağrısı yapmaya başlamışlardır. Bu doğrultuda feminist araştırmacılar, teknoloji ve kadın arasındaki ilişkiyi keşfederek, teknolojinin toplumsal cinsiyet niteliğinin üzerinde durmaya yönelmişlerdir (Wajcman, 2004: 18). Teknolojinin ataerkil yapısının yapısöküme uğratılması gerekliliğinin gündeme gelmesi, kadınların ikincilliği üzerine kurulu toplumsal düzene ilişkin eleştirel görüşlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Kadınların hayatlarının farklı toplumsal güç kaynakları tarafından şekillendirildiği düşüncesini destekleyen dönemin feminist akımları, iktidarın toplumsal cinsiyet

ideolojisi çerçevesinde monolitik bir şekilde inşa edildiğini, teknolojik güç kaynaklarının ise tamamen erkeklerin tekelinde olduğunu savunmaktaydılar. Söz konusu akımlar tarafından teknolojinin ataerkil olarak, tamamen erkeklerin yetkisi altında görülmekte, teknoloji biliminin doğal olarak ataerkil olabileceği ise göz ardı edilmekteydi. Kadınları teknolojinin pasif kurbanları olarak gören teknolojik determinizmin yaygın görüşleri, dönemin feminizmi için geçerli bir durumu oluşturmaktaydı. Ağırlıklı olarak, radikal feminizm için geçerli olan bu determinist bakış açısı, sosyalist feminizm için çok fazla bir şey ifade etmiyordu. Hem radikal hem de eko-feministler, teknolojilerin toplumsal cinsiyet eşitliği üzerinden yeniden tasarlanması açısından faydalı olanaklara sahip olmadığından dolayı, teknoloji ve teknoloji biliminin doğasını ataerkil olarak görmekteydiler. Bu durum kadınları alandan dışlayacak şekilde, erkekler tarafından toplumsal olarak şekillendirilen teknoloji kavramı ile ilgili olarak ortaya çıkmaktaydı (Bray 2007: 39). Wajcman'ın (2004:13) da ifade ettiği üzere, dönemin feminist akımlarında, teknoloji alanının doğal olarak erkekler tarafından ataerkil ve toplumsal olarak şekillendirilmiş bir teknoloji olarak görüldüğü kötümser bir bakış açısı hâkimdi, dolayısıyla kadınların alandan dışlanması, kadınlara yeterince dikkat edilmemesi normal hale gelmekteydi.

Feminist teknoloji çalışmaları öncesi dönemde toplumsal cinsiyet ve teknoloji ilişkisinin açıklanması doğrultusundaki çalışmalar, öncelikle dönemin popüler teknolojik aracı olan televizyon üzerinden yapılmaya başlandı. Televizyonun ortaya çıkmasıyla kadınların eşleri tarafından ikinci plana itilmeye başlanması, eşler arasında yeni anlaşmazlıkların oluşması sonucunu doğurmaktaydı (Walker 1996: 822). Televizyon ekranının önünde oturma odasında kanepede oturan erkek izleyici imgesi, dönemin popüler kültüründe geleneksel bir hal almıştı. Bausinger (1984: 344-46), televizyon ekranında kurgulanan yeni bir hayat yanılması eşler tarafından evdeki sorumluluklardan bir kaçış odağı olarak kullanıldığı değerlendirilmesinde bulunmuştur. Onun görüşme yaptığı ev kadınlarından biri akşam eşiyle beraber çok az televizyon izlediklerini, sadece eşinin çok sinirli olduğunda eve gelip hiçbir şey söylemeden televizyonu açtığını söylemiştir. Bu durum Bausinger tarafından televizyonu açmanın herhangi bir şey izlemek için değil, tamamen iletişimden kaçmak için yapıldığı şeklinde açıklanmıştır. Ayrıca eşler arasındaki tartışmalardan uzaklaşmak, gerginliklerin azaltılması için de televizyon izlenebileceği belirtilmiştir.

Endüstriyel teknolojilerin incelendiği erken feminizmden farklı olarak siberfeminizmde yeni dijital teknolojiler, merkezi odak noktası haline gelmiştir. 1980'lerde Batı'da gelişen sibernetik, biyomedikal ve sanal gerçeklik teknolojilerinin oluşturduğu siberkültürün temel ilkeleri ve bu ilkelerin feminist söylem çerçevesinde araştırılması gerekliliği, siberfeminist düşüncenin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Siberfeminist Yaklaşım

Dijital teknolojilerin yayılmasında ve kullanılmasında yaşanan önemli değişimler sonucunda ortaya çıkan yeni teknolojik olanaklar, siberfeministlerin temel motivasyon kaynağı olarak öne çıkmaktadır. Flanagan ve Booth (2002: 11), siberfeminizmi, kadınların yaşamlarının siber teknolojiler tarafından nasıl etkilendiğini ele alan bir kavram olarak tanımlamaktadırlar. Kadın yazılım geliştiricileri, bilgisayar korsanları, performans sanatçıları, siberpunk yazarları, oyun tasarımcıları ve dijital sanatçılar,

kadınlar için dijital kültürün zevk ve tehlikelerini araştıran; dijital dünyada kendilerini konumlandıran kadınlar, erkekler ve makineler arasında yeni tür ilişkilere izin verecek bir karmaşık nitelikte işlenmesini sağlayan anlatılar oluşturmaktadırlar. Hawthorne ve Klein (1999: 5) ise feminizm ve siberfeminizmin amaçları arasında yakın bir ilişkinin söz konusu olduğunu, siberfeminizmin feminizmin temel düşüncelerini kapsadığını ifade etmektedirler. Ataerkil ideolojinin inşa ettiği toplumun sosyal, politik ve ekonomik normlarını eleştiren feministler, kadınlara yönelik adaletsizlik sistemini değiştirmek, aynı anda erkekler ile kadınlar ve ayrımcılığa maruz kalan diğer küçük gruplar arasındaki engelleri ve çizgileri bulanıklaştırmak istemektedirler. Siberfeministler ise kadınların sorunlarına çözüm bulabilmek adına genelde feminizm sürecini, özelde ise feministlerin tüm sorun ve mücadelelerini göz önünde bulundurmamak durumunda kalmaktadırlar.

Ağ teknolojilerinde yaşanan gelişmelerle ortaya çıkan sanal gerçeklik olanaklarıyla kadınların özgürleşeceğini iddia eden Plant'ın "Zeros and Ones: Digital Women and the New Technoculture" kitabı siberfeminist akımın en önemli çalışmalarından biri olarak değerlendirilmektedir. Bilgisayarların temel programlama dilini oluşturan sıfırlar ve birler üzerinden dijitalleşme ve kadın ilişkisini ele alan Plant (1998: 35), internet teknolojilerinin kadınların hayatlarını değiştirme potansiyeli taşıdığını öne sürmektedir. Söz konusu (metaforik) ilişkiyi çözümü bağlamında sıfırlar "dişil", birler ise "eril" olarak tasvir edilmekte, siber uzamda yer alan "sıfır"ların "birler"in fallik sırasını değiştirebileceği, böylece dijital geleceğin dişil bir karakter kazanabileceği iddia edilmektedir. Öte yandan Daniels'ın (2009: 104) belirttiği üzere "sıfırlar ve birler" kavramsallaştırması, toplumsal cinsiyetin "ırk" ile ilişkisinin anlaşılması açısından bir kavramsal çerçeve sunmadığından dolayı eleştirilmektedir.

Plant (1998: 210), yeni iletişim teknolojilerinin insanlar ve makineler, kadınlar ve erkekler arasındaki sınırları kaldırdığını, kullanıcılara farklı kimlikler üzerinden iletişim olanağı sunduğunu ifade etmektedir. Ataerkil endüstriyel teknolojilerden farklı olarak dijital teknolojilerin hiyerarşik ilkelerden ziyade ağ prensibi üzerinden inşa edilmesi, kadın ve teknoloji arasında alternatif ilişkilerin oluşmasını sağlamaktadır. Parçalanmış (postmodern) öznelliklerin var olabileceği siber uzam, aynı anda kadınların özgürleşebilecekleri ve ataerkil düzene karşı direniş gösterebilecekleri bir alan olarak tanımlanmaktadır (Chatterjee 2002: 201). Yeni bir toplumun teknolojik temellerini oluşturan internet ve sanal ortam, siberfeminizmde kadınların özgürleşmesini sağlayacak teknoloji olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda kadınların dijital çağa erkeklerden daha iyi ayak uydurabileceği ön kabulünün olduğu görülmektedir.

Plant (1998: 38), kadınların dijitalleşme ile olan ilişkisini içsel olarak özgür bir şekilde görmekte, iletişim teknolojilerinin belirli kültürel biçimlerle ilişkilendirildiğini ve böylece aralarındaki ilişkinin doğrudan ve gündelik hale geldiğini öne sürmektedir. Wajcman (2004: 71-74), Plant'ın siber teknolojiyi kontrol dışı bıraktığını, bu şekilde teknolojinin aynı anda erkek kontrolünden de bağımsız bir hale geleceğini savunduğunu ifade etmektedir. Wajcman tarafından Plant'a yöneltilen eleştiriler arasında; toplumsal cinsiyet ve teknoloji arasındaki ilişkinin ütopyik olarak ele alınması, teknolojinin kadınsı olarak kabul edilmesinin farklı bir determinist bağlam oluşturması ve bu şekilde toplumsal cinsiyet kaynaklı eşitsizliklerin giderilmesinden ziyade kadın ve erkekler arasındaki farklılıkların sürdürülmesi yer almaktadır. Ayrıca ilaveten Wajcman, Plant'ın siberfeminist düşüncesini, siber uzamdaki toplumsal cinsiyet farklılıklarının

ortadan kaldırılmaması, bunun yerine kadınların kadınsı niteliklerinin olumlanarak öne çıkarılmaya çalışılmasından dolayı radikal ve kültürel feministlere benzer bir şekilde köktenci bir karaktere sahip olduğundan dolayı eleştirmektedir.

Haraway (1985), siberfeminist düşüncenin diğer önemli çalışması olan "A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology, and Socialist Feminism in the 1980's"de bilim ve teknolojinin olası olumlu etkileri üzerine yoğunlaşmakta, bilim ve teknolojinin toplumsal ilişkilerden bağımsız olarak düşünülmemeyeceğini belirtmektedir. Bu doğrultuda insan benliğinin insan eylemleri tarafından belirlendiği, iletişim dünyasında yaşandığı için bireyselliklerin de tamamen usulen var olduğu, inşa edilebildikleri gibi imha da edilebilecekleri ifade edilmektedir.

Yeni bir feminizm tanımı ortaya koyan Haraway, teknolojinin artan karmaşıklığına ilişkin bir dizi yeni bakış açısı sunmakta, insan ve makine arasındaki çizgilerinin bulanıklaşmasının bir sonucu olarak kadın ve erkek kategorilerinin geçersiz hale geleceğini savunmaktadır. Ayrıca Haraway, feminist bilimkurgunun cinsiyetsiz ütopyalarından ilham alarak, "Tanrıça olmaksızın siborg olmayı yeğlerim" diyerek postmodern düşüncenin özcü ve düalist cinsiyet anlayışına meydan okumaktadır (Hall 1996: 147). Haraway (2006: 2), "bir sibernetik organizma, makine ile organizmanın oluşturduğu bir melez, kurgusal bir yaratık" şeklinde tanımladığı siborgu aynı zamanda toplumsal gerçeklikle bağlantılı bir şekilde konumlandırmaktadır. Bedenlerin yeniden tasarlanması doğrultusunda iletişim teknolojileri ve biyoteknolojilerin hayati öneme sahip olduğunu ifade eden Haraway (2006: 34), bu teknolojilerin toplumsal ilişkilerin kadınlar için yeniden (özgürleştirici bir şekilde) düzenlenmesini sağladığını vurgulamaktadır.

Bilimin ve teknolojinin toplumsal, etkileşimsel bağlamına odaklanan, sosyalist feminist politikanın teorik ve pratik aracılığıyla yeniden inşa edilebileceğini belirten Haraway (2006: 34), siborgun bir tür çözülme ve yeniden birleşme, postmodern kolektif ve bireysel bir benlik olduğunu, bu benliğin de feministler tarafından kodlanması gerektiğini ifade etmektedir. Haraway, manifestosunda tüm felaketlerden (toplumsal cinsiyet ayrımına dayalı) bilimkurgu sayesinde kurtulunabileceği görüşünün hâkim olduğu video oyunlarında rekabet olgusunun öne çıkarılarak, bunun propagandasının yapıldığından bahsetmektedir. Ayrıca yeni teknolojiler, cinsellik ve üremenin toplumsal ilişkilerini de farklı şekillerde etkilemektedirler. Kadınların bedenleri, "görselleştirme" ve "müdahale" yoluyla tıbbi dönüşüme uğramakta, bu bağlamda üreme koşullarında önemli dönüşümler ortaya çıkmaktadır (Haraway 2006: 45-46). Erken feminizm dönemi çalışmalarına eleştirel bir şekilde odaklanılarak geliştirilen siberfeminist yaklaşım, teknoloji ve toplumsal cinsiyet ilişkisinin siborg metaforu üzerinden yeniden ele alınabileceğini dile getirmektedir.

Haraway (2006: 34), iletişim teknolojileri aracılığıyla yeniden inşa edilen tahakküm ilişkilerinin kadınlara karşı işlediğini, kadınların mevcut durumunun "tahakküm enformatiği" olarak bilinen küresel üretim/yeniden üretim ve iletişim sistemi tarafından sömürüldüğüne dikkat çekmektedir. Kadınlar üzerinde farklı düzeylerde tahakküm etkileri olan ev, iş yeri, piyasa, kamusal alan ve bedenin bu etkilerin ortadan kaldırılması doğrultusunda farklı biçimlerde yeniden düzenlenmesi, bir araya getirilmesi mümkündür. Tahakküm enformatiği temelinde şekillenen yeni güç ve baskı biçimlerinin

özelliklerinin anlaşılması, bilim ve teknolojinin özgürleştirici olanaklarından siberfeminist amaçlar doğrultusunda yararlanılması açısından önem ifade etmektedir.

Haraway'ın "siborg" kavramsallaştırması, aynı anda eko-feministlerin kadınların köleleştirilmesine yol açtığı için bilim ve teknolojiye karşı duruşuna da karşı çıkmaktadır. Siborg olmayı, yani canlı bir organizma ve teknolojinin melezi olmayı tercih eden Haraway, yeni değerler ve yeni nesnelere, yeni dünyalar yaratan bilim ve teknolojinin büyük potansiyeline dikkat çekmektedir. Modern teknolojilerin boyutlarının tahmin edilmesi zor olan etkilerinden yola çıkarak, özellikle biyoteknoloji tarafından üretilen melez nesnelere gelişimini destekleyen Haraway; genetik mühendislik, yeni üreme teknolojileri ve sanal teknolojilerin geleneksel toplumsal cinsiyet kimliği anlayışını önemli ölçüde değiştirebileceğini, bu doğrultuda kadın ve teknoloji ilişkisinin de dönüşüme uğrayacağını vurgulamaktadır.

Wajcman (2004: 80), Haraway'ın çalışmalarının siber teknolojinin özgürleştirici potansiyelini ve toplumun ayrılmaz bir parçası olan bilim ve teknolojinin iyimser vizyonunu ortaya koyduğunu ifade etmektedir. Haraway (1985: 104), bedenlerimizi ve kendimizi açıklamak için başvurduğumuz düalist görüşü reddetmekte, siborg görüntülerini düalist labirentlerden bir çıkış olarak görmekte ve siborg dünyasının toplumsal cinsiyetin düalist sınırlarını yıkabileceğini iddia etmektedir. Ayrıca siborg dünyasının ortak bir dil özelliğinden ziyade güçlü bir (aldatıcı) çok dillilik yönünün olduğunu öne sürmekte; bunu makinelerin, kategorilerin, kimliklerin, ilişkilerin, siber uzam hikâyelerinin hem inşa hem de imha edilebileceğine dayandırmaktadır. Bu noktada Wajcman (2004: 82), Haraway'ın dünyanın her yerindeki kadınların biyoteknoloji, bilişim ve iletişim teknolojileri sayesinde yeni bir güç kaynağı ve fırsatı bulunduğunu, bu doğrultuda yeni feminist politikalara ihtiyaç olduğunu aktarmaktadır.

Haraway'ın fikirleri, yeni medya kuramı, özellikle de iletişim teknolojilerinin toplumsal cinsiyet kavramının değişimindeki rolünün anlaşılması üzerine yapılan çalışmalarda büyük bir etkiye sahiptir. Öte yandan siberfeminist düşünceye dijital teknolojilere yönelik teknolojik determinist bir bakış açısına sahip olması temelinde eleştiriler yöneltmiştir. Varol (2014: 231), siberfeminizmin genel bağlamda ütopyik olarak görülmesi, kadınların dijital teknolojilerin üretim süreçlerine erişiminin sınırlı olduğunun göz ardı edilmesi ve geleneksel toplumsal cinsiyet kalıplarının ortadan kaldırılması konusunda bir eğiliminin bulunmaması nedeniyle eleştirildiğini belirtmektedir. Kadınların gerçek deneyimlerine odaklanılmaması, yeterince politik olunmaması ve teknolojinin yeterince eleştirilmemesi, siberfeminizme yöneltilen diğer eleştiriler arasında yer almaktadır (Adam 2010: 157). Boler ise (2007: 142) ise siber uzamın bedensizleşmesinin eleştirel ve feminist araştırmacılar tarafından bilgi üretim süreçlerinin merkezine konumlandırılmış olan "beden" in kavramsal olarak tartışılmalı hale gelmesine neden olduğuna dikkat çekmektedir. Özetle siberfeminizm konusunda yapılan eleştiriler, ağırlıklı olarak teknolojinin geliştirilen feminist politikaların merkezine yerleştirilmesi doğrultusunda toplumsal dinamiklerin yeterince göz önünde bulundurulmamasından kaynaklanmaktadır.

Teknofeminist Yaklaşım

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin keskin bir şekilde ataerkil veya özgürleştirici olarak nitelendirilmekten ziyade, toplumsal cinsiyetle ilişkisinin anlaşılması

çerçevesinde değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkan bir diğer yaklaşım ise teknofeminizmdir. Bu yaklaşımın ortaya çıkmasını sağlayan Wajcman (2004: 7), toplumsal cinsiyet ve bilgi ve iletişim teknolojileri arasındaki ilişkinin sürekli bir nitelik taşımadığını vurgulamaktadır. Teknolojilerin uygulanması ve yayılmasının toplumda ortaya çıkmasını sağlayacağı sonuçların önceden kestirilmesi mümkün değildir. Wajcman, bilgi formunun insan etkinlikleri, pratikleri ve fiziksel nesnelere dizisinin bir araya gelmesiyle teknolojinin ortaya çıktığını vurgulamakta, teknolojiyi tanımlarken üç katmana ayırmaktadır. Birincisi teknolojinin bilginin bir biçimi olduğudur: "Teknolojik ürünler onların nasıl kullanılacağı, nasıl tasarlanacağı ve üretileceği, nasıl tamir edileceği, bilgisi olmaksızın hiçbir anlam ifade etmezler. Bu bilgi birikimi ancak mühendisliğin çeşitli disiplinleri altında sistematize edilerek öğretilir." İkincisi, teknolojinin insan faaliyetleri ve pratiğini birlikte kapsadığıdır. Örneğin, çelik üretimi çelik işçilerinin faaliyetlerini ve maden ocağında kullandıkları araçları içeren bir teknolojidir. Üçüncüsü, yukarıdaki örnekten de anlaşılacağı gibi teknolojinin bir dizi nesnelere içeren donanımlar bütününe gönderme yapmasıdır (Kocabıçak 2004: 19-20). Bilgi ve iletişim teknolojilerine ilişkin ortaya konulan bu katmansal kavramsallaştırma, teknolojinin ataerkil doğasının farklı bir bakış açısı ile sorgulanmasına katkı sağlamaktadır.

Segers ve Arora (2016: 2), feminist teknoloji çalışmalarının "Batı merkezli" bir bakış açısı sunması, bu bağlamda dünyanın diğer bölgelerindeki toplumsal cinsiyet ilişkileri, bilgi ve iletişim teknolojilerin sınırlı bir şekilde ele alınmasından dolayı eleştirildiğini belirtmektedir. Wajcman (2004: 103-119) ise kadın kullanıcıların teknolojik artefaktları "okuma" biçimlerinin sosyo-ekonomik koşullar çerçevesinde şekillendiğini öne sürmektedir. Örneğin, bir genç kız için cep telefonu vücudunun bir parçası gibi bir öneme sahip iken, annesi için onu kontrol etmeye yardımcı bir araç, girişimcilikle ilgilenen bir kadın için ise tamamen iş süreçlerinin yönetimi için gerekli bir araç işlevi görmektedir. Bilgi ve iletişim teknolojilerine ilişkin kadın deneyimlerinde; coğrafi konum, milliyet, sınıf, etnik köken, yaş gibi değişkenler çerçevesinde büyük farklılıklar söz konusu olabilmektedir.

Wajcman; bilim, teknoloji ve toplum çalışmaları (STS: science and technology studies) ile feminist teorinin görüşlerinin bir araya getirilmesi konusunda önemli katkılar yapmıştır. STS çalışmaları; bilim, teknoloji ve toplum alanlarını birbirinden bağımsız olarak ele alan disiplinlerarası yaklaşımın, bu alanların nasıl bir araya geldiklerini çözümleyen disiplinler ötesi bir yaklaşıma geçişini temsil etmektedir (Ansal vd. 2018: 10). 1985 yılında MacKenzie ile birlikte hazırladıkları "The Social Shaping of Technology" derlemesi, bu alandaki önemli çalışmalardan biri olarak görülmektedir. Wajcman; bilim, teknoloji ve toplum çalışmaları alanının eril söylemden arındırılması gerektiğini savunmuş ve bu çerçevede ev işleri, ev teknolojileri, üreme teknolojileri konularının alana eklenmesi için çalışmıştır. Bu konular, 1991 yılında yazmış olduğu "Feminism Confronts Technology" kitabında bilim ve teknoloji ile ilgili sosyal tartışmalarda feminist perspektif üzerinden tartışılmıştır.

Wajcman (2004: 117), siberfeminizmi teknolojik determinizmin farklı bir biçimi olarak görmekte, bu durumu teknolojik gelişmelerin sosyal değişimi sağlayacağına öngörülmesine rağmen, toplumsal kurumların ise teknoloji karşısında pasif bir konumda bulunmasıyla açıklamaktadır. Teknolojik determinizmin dar ve sıkışık kalıpları; bilim,

teknoloji ve toplum (STS) araştırmacıları tarafından eleştirel olarak yeniden ele alınmakta, bu çerçevede çeşitli teknoloji kullanımı yöntemlerinin önerildiği teknolojinin toplumsal yapılandırılması kavramı (SCOT: Social Construction of Technology) kullanılmaktadır. Aynı zamanda Wajcman, hâkim STS çalışmalarını toplumsal cinsiyete ilişkin körlüğe yönelik sistematik bir eğilimin varlığı nedeniyle eleştirmektedir. Wajcman, SCOT çalışmalarında Pinch ve Bijker'in sosyal inşa kuramı¹ veya Latour'un aktör ağ teorisi² bağlamında teknoloji kullanımında yer almayanların yokluğunun veya direnişlerinin vurgulanmadığından rahatsız olduğunu dile getirmektedir. Teknolojilerin değişiminin zaman ve uzamdan soyutlanmış bağımsız bir süreç olmadığından yola çıkan SCOT kuramı, tarihsel süreçte ortaya çıkan yeni teknolojilerin kabul edilmesi ve değiştirilmesi hususlarında etkili olan sistemin çözümlenmesini hedeflemektedir (Kara 2017: 124).

Wajcman (2006: 82), teknolojik değişimin, içinde gerçekleştiği toplumsal koşullar tarafından şekillendiğinden yola çıkarak toplumsal değişim ve teknoloji arasındaki ilişkiyi belirlemekte, bu ilişkinin teknoloji ile toplum arasında birbirlerini etkileyen karşılıklı bir niteliği olduğunu ifade etmektedir. Toplum ve teknoloji arasındaki bu karşılıklı etkileşimin temelinde sosyoteknik düşünce yatmaktadır. Hughes'dan (1986: 281) uyarlanmış olan sosyoteknik kavramı, teknolojiyi sadece teknik ya da sadece sosyal olarak kabul eden, ancak teknoloji ve toplum ilişkisini etkileşimli ve kesintisiz bir ağ ilişkisi olarak görmektedir. Bu noktada teknoloji ve toplum arasında söz konusu olan karşılıklı bir yapıcı etkileşim nedeniyle kadınlar ile teknoloji arasında hem sosyal hem de teknik, sosyoteknik bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Aynı şekilde Wajcman (2004: 35), toplumsal cinsiyet rolleri ve cinsel bölünmeleri "sosyoteknik sistemin veya ağın bir parçası" olarak kabul etmektedir.

Wajcman (2004: 6), toplumsal cinsiyet ve teknoloji ilişkilerinin çözümlenmesi temelinde yapmış olduğu "TechnoFeminism" çalışmasında, toplumsal cinsiyet hiyerarşisinin farklı teknolojilerin planlanması, geliştirilmesi, yayılması ve kullanılması süreçlerine derinlemesine gömülme biçimlerini incelemekte, teknolojik artefaktların hem toplumsal etkiler hem de toplumsal cinsiyet ilişkileri çerçevesinde oluştuğunu ortaya koymaktadır. Genel çerçevede değerlendirildiğinde teknofeminizm, bilim ve teknoloji sorunları üzerine çalışan feminist araştırmacıların bilim, teknoloji ve toplum (STS) çalışmalarını yeniden ele alarak, STS yaklaşımının yapısına uzun süredir ana akım STS çalışmalarında yer almayan toplumsal cinsiyet konusunun eklenmesine ilişkin teorik çabalarını ifade etmektedir. Feminist araştırmacıların daha önceki eleştirel fikirlerinin korunması ve teknolojilerin (bilgi ve iletişim teknolojilerinin) incelenmesi doğrultusunda, teknofeminizm için ütopyik iyimserlik ve kötümser kadercilik arasında bir yol önerilmesi amaçlanmaktadır.

¹ Pinch ve Bijker'in sosyal inşa kuramı, teknolojilerin kullanıldıkları sosyal bağlamlar doğrultusunda anlam kazandıklarını ifade etmektedir. Kurama göre toplum, teknolojilerin üretildikleri ve sürdürüldükleri bağlam olarak görülmektedir (Kara 2017: 122-123).

² Maddi ve göstergesel bir yaklaşım olan aktör ağ teorisi, toplulukların, insan ve insan olmayan, maddi ve göstergesel öğelerden oluşan biraradalıklar çerçevesinde şekillendiğini vurgulamaktadır (Ansal vd. 2018: 10).

Bilim ve teknoloji politikalarının kadınların yok sayılmasına neden olduğunu öne süren teknofeminist yaklaşım, kadınların teknolojik eşitsizlik koşullarına rağmen teknolojik yeniliklerin üretim süreçlerine katılım göstermelerinin önemini vurgulamaktadır. Bu yaklaşıma göre toplumsal cinsiyet; maddi, söylemsel ve toplumsal unsurların bir araya geldiği çeşitli boyutlarda inşa edilmektedir. Teknolojik artefaktlar, kültür ve toplumsal cinsiyet kimliklerinin karmaşık ilişkilerinin yapı sökümü, bu ilişkinin böyle uzun süreli olmasının açıklanmasında yardımcı olmaktadır. Bu noktada Wajcman (2004: 15), ne eğitim ne de istihdam açısından kadınlıkla uyumlu olmayan teknolojinin kültürel açıdan tamamen erkeklikle ilişkilendirildiğini, dolayısıyla kadınların teknoloji dünyasına dâhil olması, teknoloji dilini öğrenmesi için öncelikle kadınlıklarını terk etmeleri gerekliliğini vurgulamaktadır. Bilim alanında olduğu gibi teknoloji alanında da hâkim olan (sembolik) eril dile karşı gösterilecek direniş, teknoloji alanının “eşitlikçi” hale gelmesi açısından önem ifade etmektedir.

Siberfeminist ve Teknofeminist Yaklaşımların Karşılaştırmalı Analizi

Teknofeminist ve siberfeminist yaklaşımlar karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, siberfeminizmin ütöpik, iyimser ve determinist bağlamından uzak bir şekilde kavramsallaştırılan teknofeminizmin toplum ve teknoloji analizinin temelinde yatan sosyoteknik düşünce nedeniyle farklılık gösterdiği görülmektedir. Teknolojinin toplumsal bağlamı konusunda, siberfeminist yaklaşım ve sosyal inşa kuramı çerçevesinde ortaya konulan görüşleri sentezleyerek teknofeminizm yaklaşımını geliştiren Wajcman (2004: 7), teknolojiyi toplumsal cinsiyet ilişkilerinin hem kaynağı hem de sonucu olarak konumlandırmakta, bu doğrultuda toplumsal cinsiyet ve teknoloji arasındaki ilişkiyi teknofeminist bağlamda, karşılıklı etkileşimsel bir süreç olarak ele almaktadır. Bu noktada Wajcman (2006: 53), Butler'ın “toplumsal cinsiyet performatifliği”³ kuramı ile teknolojinin toplumsal inşası arasında kavramsal ve ilişkiyel bir benzerlik olduğunu, toplumsal cinsiyetin teknoloji ile eş zamanlı olarak inşa edildiğini vurgulamaktadır. Başka bir deyişle teknoloji, nesnel bir olgu olmaktan ziyade erkek egemen güç ilişkileri tarafından sürekli bir şekilde yeniden üretilerek biçimlendirilen cinsiyetlendirilmiş bir olgu olarak tezahür etmektedir.

Temel motivasyon kaynağı yeni teknolojik olanaklar olan siberfeministlerin ütöpik iyimserliklerinin karşısında konumlanan teknofeministler, şiddetli bir şekilde eleştirdikleri yeni teknolojilerden uzaklaşmaktan ziyade onlarla yüzleşmeyi tercih ederek yeni bir söylem oluşturmaya çalışmaktadırlar (Rein 2021: 21). Bu bağlamda dijital dolayimli mekânlarla ilgili teknolojik kavramların daha geniş bir bağlam içinde ele alınması, teknofeminizmi siberfeminizmden ayıran önemli bir husus olarak öne çıkmaktadır. Wajcman (2010: 148), Haraway'in “çığır açan” çalışmalarının ve genel olarak siberfeminist analiz çerçevesinin kadınların yaşamlarının teknolojiyle iç içe geçme yollarının irdelenmesi doğrultusunda yeni olanaklar sunduğunu, fakat teknoloji bilimdeki gelişmeler sayesinde ortaya çıkan önemli dönüşüm olanakları konusunda hâkim olan iyimserlik nedeniyle bu analiz çerçevesinin dijital olan her şeyin

³ Butler (1990), toplumsal yapıda egemen olan toplumsal cinsiyet uygulamalarının toplumsal cinsiyet kimliğini belirlediğini, bireylerin toplumsal normlar çerçevesinde “performatif bir özne” olarak konumlandırıldığını “toplumsal cinsiyet performatifliği” kuramı ile açıklamaktadır.

sorgulanmadan kabul edilmesi olarak yorumlandığını, dolayısıyla dijital teknolojilerde yaşanan gelişmelerin hem teknolojik yenilik süreçleri hem de gündelik hayat üzerindeki etkileri konularının radikal bir şekilde yeniden düşünmeyi gerektirdiğini ortaya koymaktadır. Bu noktada teknolojinin doğası gereği ataerkil veya tamamen özgürleştirici olduğu varsayımlarından uzaklaşmak, teknofeminist yaklaşımın önemli bir adımı olarak öne çıkmaktadır.

Kadınların dijital teknolojilere erişimi konusunu liberal feminist düşüncenin bir uzantısı olarak yorumlayan Rosser (2005: 18), siberfeminist yaklaşımın bilgi teknolojileri, kadınlar ve feminizm arasındaki ilişkileri açıklamak doğrultusunda çeşitli feminist kuramların bazı yönlerini kullandığını, tam olarak tutarlı bir teorik çerçeveye sahip olmadığını vurgulamaktadır. Kirkup vd. (2000: xiv) ise 20. yüzyılın sonları, 21. yüzyılın başlarında tekno-bilimin toplumsal cinsiyet ilişkileri ve özellikle kadınlar için “görme, duyma, anlama ve iletişim kurma” olanaklarının yeniden yapılandırılması yolunda önemli dönüşümlere neden olduğunu belirtmektedir. Mevzubahis teknolojik olanaklar, siberfeminizm bağlamında iyimser bir yaklaşımla ele alınmakta iken teknofeminizm açısından ise daha “mesafeli” ve eleştirel bir konuma yerleştirilmektedir. Hauman (2013: 16), teknolojik gelişmelere ilişkin siberfeminist görüşlerin Wajcman tarafından aşırı ütopyik olarak nitelendirilmesine dikkat çekmektedir. Öte yandan Wajcman (2004: 106), teknolojinin sadece teknik veya toplumsal açıdan değil, toplumu bir arada tutan sosyal dokunun bir parçası olarak anlaşılması gerektiğini ileri sürmektedir. Çünkü teknoloji, her zaman sosyo-materyal bir yapının içerisinde, bireyleri, kurumları, kültürel anlamları ve bilgiyi bir araya getiren bir ağ olarak var olmaktadır. Bu bağlamda düşünüldüğünde teknofeminizm, yeni teknolojilerin gelişmesiyle bile kadınlar için eşitsizliğin devam ettiğini kabul etmesinden dolayı siberfeminizmden daha materyalist bir yapıya bürünmektedir.

Teknoloji ve toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkinin ele alınması doğrultusunda ortaya çıkan yeni bir bakış açısı olarak teknofeminizm; internete erişim ve kullanım noktasındaki eşitsizlikleri öne çıkaran siberfeminist söylemin ötesine geçmekte, söz konusu eşitsizliklerin kaynağını oluşturan ağların ekonomi politiği üzerine de eğilerek toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri ile diğer eşitsizlik biçimleri arasındaki bağlantılara odaklanmaktadır (Puente ve Jimenez, 2009: 259). Başka bir deyişle Wajcman’ın (2010: 146) belirttiği üzere teknofeminist yaklaşım, toplumsal cinsiyetin teknolojinin içinde gömülü olarak yer aldığını öne sürmekte ve böylece toplumsal cinsiyete dayalı politikalar ve teknolojiyi kesişimsel olarak bir araya getirmektedir. Mevzubahis kesişimsellik doğrultusunda toplumsal cinsiyet ve teknoloji arasındaki ilişki, teknofeminist bağlamda karşılıklı etkileşimsel bir şekilde ele alınmakta, bu noktada kadınlık ve erkeklik olgularının inşa süreçleri, teknolojik artefaktların kullanımı üzerinden anlam ve önem kazanmaktadır. Lâkin bu artefaktların kullanım süreçlerinde tüketicilerin de üreticiler kadar aktif bir şekilde yer almaları, aralarında simetrik bir ilişki olduğunu göstermemektedir. Üreticilerin tüketiciler üzerindeki egemen konumu, teknolojik artefaktların toplumsal cinsiyet eşitliği hedefi doğrultusunda yeniden şekillendirilmesi için farklı stratejilerin benimsenmesini elzem bir konu haline getirmektedir. Öte yandan Sollfrank’ın (2017) ifade ettiği üzere 1990’lı yıllarda geliştirilen siberfeminist fikirler, teknofeminist yaklaşımlar için önemli bir referans

noktasını oluşturmakta fakat teknolojik habitus⁴, her geçen gün daha çok dijitalleşen dünyada daha parçalı, karmaşık hale gelmekte ve bu noktada toplumsal cinsiyet ve teknoloji paradigmalarının sorgulanması doğrultusunda kapitalist büyüme ve sömürü ilkelerinin göz önünde bulundurulması bir gereklilik olarak önem arz etmektedir.

Daha önce bahsedildiği üzere, siberfeminist yaklaşım ve sosyal inşa kuramının Wajcman (2004) tarafından sentezlenmiş bir şekilde yorumlanması sonucunda ortaya çıkan, teknolojik tasarım ve tüketim süreçlerinin cinsiyetlendirilmiş boyutlarını açığa çıkarmayı hedefleyen teknofeminist bakış açısı, öznelliklerin içinde yaşadığımız dünyanın tekno-bilimsel kültürü tarafından şekillendirilme biçimlerini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda siberfeminizmin yenilikçi görüşleri⁵, teknolojinin cinsel politikasının materyalist bir analiziyle bir araya getirilmekte, tekno-bilimsel ilerlemelerin kadın-makine ilişkisini kökten değiştirdiği ileri sürülmekte ancak asıl üzerinde durulması gereken konunun “fark yaratan” teknolojilerden ziyade feminist politika olduğu vurgulanmaktadır. Siberfeminizm, ataerkil, ayrımcı güç dinamiklerinin çevrim içi ortamlarda nasıl sürdürüldüğüne odaklanarak teknolojinin (ataerkillik tarafından inşa edilen) toplumsal cinsiyet kavramını ve temsilini nasıl yapı bozuma uğrattığını sorgulamaktadır (Ramirez, 2016: 61; Masters, 2016: 34). Hocks (2009: 250), dijital içeriklerin siberfeminist bakış açısı ile incelenmesi için özellikle gücün kaynağının, niteliğinin ve nasıl elde edilebileceğinin göz önünde bulundurulması gerekliliğini dile getirmektedir. Öte yandan Blair (2012: 65) ise teknofeminist araştırmacıların yanıtlaması gereken soruların; kadınların günlük yaşamlarında teknolojiye nasıl ve neden eriştiği, bu erişimi hangi maddi kısıtlamaların etkilediği ve kadınların teknoloji deneyimlerinin hangi yöntemlerle daha görünür hale getirebileceği olduğunu ifade etmektedir. Görüldüğü üzere feminist politika, ataerkil toplumsal yapıda kadınların ikincil konumunun teknoloji alanındaki izdüşümlerinin açığa çıkarılması, mevzubahis düzene sistematik bağımlılıklarının çözülmesi ve kurtuluş yollarının ortaya konulması noktasında hem siberfeminist hem de teknofeminist yaklaşım açısından temel bir odak noktası olarak öne çıkmaktadır.

Kullanıldıkları toplumsal bağlamlar çerçevesinde anlam kazanan teknolojiler, geleneksel toplumsal cinsiyet ideolojisine yönelik eleştirel yaklaşımların geliştirilmesi konusunda önemli bir çalışma alanını oluşturmaktadır. Sollfrank (2017), sosyal bir inşa olarak teknolojinin güç ilişkilerini üretme, dolayısıyla toplumsal cinsiyet, ırk ve sınıf gibi hiyerarşik kategorileri güçlendirme potansiyeline sahip olduğunu fakat (siberfeminist yaklaşımdan farklı olarak) determinist bir sistem olarak ele alınmaması gerektiğinin altını çizmektedir. Yeni teknolojik araçların dönüşüm potansiyeli sayesinde ortaya çıkan bu (teknofeminist) perspektifsel değişim, hem teknolojiyle aracılanmış sosyal

⁴ Teknolojik habitus, teknoloji kullanımı yoluyla geliştirilen teknik alışkanlıkları, önceki teknolojik uygulama veya eğitimler yoluyla edinilen teknik sermayeyi kapsamaktadır (Hayhoe vd. 2017: 1080).

⁵ Wajcman (2004: 94-95), teknolojiyi doğrudan erkeklikle ilişkilendiren geleneksel kalıp yargıların siberfeminist düşünce sayesinde sorgulanabilir hale geldiğini, özellikle Haraway'in “Siborg” metaforunun kadınların yeni dijital çağda görünür kılınması noktasında yenilikçi bir simgesel kavram olarak öne çıktığını ortaya koymaktadır.

dinamiklerin hem de genel olarak teknoloji alanının yeniden şekillendirilmesi için yeni olanaklar sunmaktadır. Wajcman (2004: 116), mevzubahis dönüşümsel potansiyeli Dallas'taki Texas Üniversitesi'ndeki araştırmacılar tarafından geliştirilen kadın yüzlü K-Bot robotu örneği üzerinden tartışmakta, bu tasarımı "kadın emeğine dayalı bir hizmet ekonomisinde, kendilerine hizmet etmekle ilgili sıradan işlerden kurtulmayı hayal eden sistem tasarımcılarının fantezisi" olarak okumakta ve kadınların makineler üzerindeki inisiyatif kapasitesinin artırılması yoluyla kadın-makine ilişkisinin yeniden düzenlenmesinin kadınların özgürleşmesi için elzem olduğunu ortaya koymaktadır.

Her geçen gün daha çok dijitalleşen dünyada yaşanan teknolojik gelişmeler, toplumsal cinsiyet ve teknoloji ilişkisinin yeniden gözden geçirilmesini gerekli kılmaktadır. Söz konusu etkileşimsel ilişki üzerine (siberfeminizmden daha materyalist bir yapıda) yeni bir bakış açısı geliştiren Wajcman (2004: 103), teknolojinin dönüşümsel potansiyelinin öne çıkarılması sayesinde hem kültürel hem de politik olarak yeniden yorumlanabileceğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda yeni teknolojilerin toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin maddi temellerini ortadan kaldırma potansiyeline odaklanan Wajcman (2004: 3), World Wide Web'in herhangi bir grubun kontrolü dışında görülmesi nedeniyle kadınlar tarafından kendi sosyal, politik amaçları doğrultusunda kullanılmaya açık olduğunu ve bu durumun kadınların biyolojik olarak belirlenmiş, özel alanla sınırlandırılmış olan geleneksel cinsiyetlendirilmiş konumuna son derece aykırı olduğunu vurgulamaktadır. Toplumsal cinsiyet ve teknoloji arasındaki karşılıklı etkileşimsel ilişkiye teknofeminist bağlamda odaklanması, feminist teknoloji çalışmaları açısından yeni olanakların ortaya çıkarılmasını sağlamaktadır.

Feminizmin dijital toplumsal değişim açısından incelenmesi sayesinde farklı alanlarda yaşanan kadın deneyimlerinin daha görünür hale geldiğini belirten Kittredge (2022: 44), teknofeminist yaklaşımın dijital alanlarda bir sosyal değişim yaratmak için gerçekleştirilen #metoo⁶ hareketinin toplumsal cinsiyete ilişkin eğilimini ve aynı zamanda yaşanmış, bedenleşmiş deneyimlerin, kişisel anlatıların analizi için bir çerçeve sunduğunu ortaya koymaktadır. Başka bir deyişle bedenlenmiş deneyimlerin teknofeminist bakış açısı ile ele alınması, kadın bedeni deneyimlerinin teknolojik ortamlarda hangi koşullar içinde gerçekleştiğini anlamlandırmaya olanak sağlamaktadır. İspanyol politikacıların Twitter kullanımlarını araştıran Fernández-Rovira ve Villegas-Simón (2019: 87), teknofeminizmin kadın ve erkek politikacılar arasındaki farklılıkları anlamaya yardımcı olduğunu, ataerki yapıların sosyal medyada yeniden üretilerek sürdürüldüğünü açık bir şekilde ortaya koyduğunu vurgulamaktadırlar. Blok zinciri teknolojilerinde yer alan kadınlar üzerine teknofeminist söylem çözümlemesi yapan Frizzo-Barker (2021: 212), teknolojilerin toplumsal cinsiyete dayalı imkânlarını ve kısıtlayıcı yönlerini tanımlamaya olanak sağlayan teknofeminist yaklaşım sayesinde teknolojik mekândaki sorunlu faktörlerin belirlenmesinin, eleştirilmesinin, aynı zamanda verimli ve yenilikçi faktörlerin güçlendirilerek öne çıkarılmasının mümkün olduğunu belirtmektedir. Söz konusu

⁶ 2006 yılında Tarana Burke tarafından başlatılan #MeToo hareketi, özellikle düşük geliri topluluklardaki beyaz olmayan kadınların cinsel saldırı ve taciz deneyimlerine ilişkin farkındalık oluşturulması, failerin eylemlerinden sorumlu tutulmasının sağlanması ve hayatta kalanlara destek verilmesi amacını taşımaktadır (Megan 2019: 63).

örneklerden de anlaşılacağı üzere teknofeminist yaklaşım, teknolojiyi sosyoteknik bir yapı olarak ele almakta ve bu yönüyle siberfeminizmden farklılık göstermektedir.

Sonuç

Kadınların toplumsal yapı içerisinde ikinci plana itilerek ötekileştirildiğini sorgulayan feminist araştırmacılar, toplumsal gerçekliklerin cinsiyetlendirilmiş özünü açığa çıkarmak doğrultusunda çalışmalar ortaya koymaktadır. Dixon'ın (2020: 15) belirttiği üzere kadınların dijital mekânda temsili, kadın benliğinin kadınların öteki olarak görüldüğü bir alanda temsil edilmesinin sağlanması noktasında radikal ve performatif bir toplumsal cinsiyet eylemi olma niteliği taşımaktadır. Erken feminizm döneminde gerçekleştirilen, toplumsal cinsiyet ve teknoloji ilişkisine odaklanan çalışmalarda radikal, liberal ve sosyalist feminist araştırmacıların konuyu farklı bakış açıları doğrultusunda ele aldıkları görülmektedir. Feminist teknoloji çalışmalarından yaşanan gelişmelerin, bu alandaki temel başvuru kaynakları olan Haraway, Plant ve Wajcman'ın çalışmaları üzerinden ele alındığı bu çalışmada teknoloji ve toplumsal cinsiyet ilişkisi üzerine geliştirilen siberfeminizm ile teknofeminizm akımları, karşılıklı etkileşimsel bağlamda irdelenmektedir. Toplumsal cinsiyet ve teknoloji ilişkisinin çözümlenmesi doğrultusunda feminist bilgi üretimi alanına önemli katkılar sunmakta olan bu yaklaşımlar, tahakküm ilişkilerinin cinsiyetlendirilmiş mekân-zamansal doğasını sürekli bir şekilde yeniden üreten bilgi ve iletişim teknolojilerinin özgürleştirici potansiyeli üzerine odaklanmaktadır.

Plant, "sıfırlar ve birler" üzerinden gerçekleştirdiği çalışmasında günümüzün bilgi çağında artık kadınların yeni iletişim teknolojileri tarafından sunulan olanaklar sayesinde kendilerine uygulanan sınırlayıcı politikaları aşarak karşılıklı olarak güçlenebileceklerini vurgulamaktadır. Haraway, siborg metaforunu kullanarak yeni bir feminizm kavramsallaştırması ortaya koymakta, insan ve makine arasındaki sınırların bulanıklaşmasından dolayı kadın ve erkek kategorilerinin giderek devre dışı kalacağını iddia etmektedir. Wajcman ise teknolojinin inşa sürecinin hem toplumsal etkiler, hem de toplumsal cinsiyet ilişkileri çerçevesinde gerçekleştiğini ifade etmekte, teknolojik determinizmi reddetmekte, sosyoteknik bir ağ olarak ele aldığı teknoloji ile kadın arasındaki ilişkinin karşılıklı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda egemen bilim, teknoloji ve eğitim politikalarının özellikle kadınların yok sayılmasına yol açtığı vurgulanmakta, her ne kadar eşitliği sağlayacak teknolojilerin ve bilgi sistemlerinin istenen özelliklerini önceden belirlemek imkânsız olsa da kadınların teknolojik yeniliklerin üretim süreçlerine katılım göstermeleri önem ifade etmektedir.

Dijitalleşme süreçlerinin sosyo-kültürel sonuçları, toplumsal cinsiyetin bir deneyimlenme alanı olan yeni teknolojilerin farklı bakış açıları üzerinden ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Siberfeminizm ve teknofeminizm üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, günümüzde artık yaygın olan bilgi ve iletişim teknolojileri de dâhil olmak üzere teknolojilerin toplumsal açıdan ve özellikle toplumsal cinsiyet konusunda tarafsız olduğu yönünde varsayımların olduğu anlaşılmaktadır. Teknolojinin gelişmesinin koşullarına dikkat çekerken, feminist teorisyenlerin görüşlerinin bilim, teknoloji ve toplum çalışmalarının genel yaklaşımına yakın olduğu görülmektedir. Genel olarak teknolojik eşitsizlik üzerine yapılan feminist çalışmalarda, iktidarın evrensel değil, zamansal karakterini ortaya koyan toplumsal ve tarihsel yaklaşımın öne çıktığını

söylemek mümkündür. Eleştirel açıdan bakıldığında ise bilgi ve iletişim teknolojileri odaklı feminist çalışmalarda toplumsal cinsiyet ve teknoloji ilişkisinin “Batı merkezli” olarak ele alınması, tartışmalı bir husus olarak öne çıkmaktadır. Bu noktada Wajcman’ın coğrafi konum, milliyet, sınıf, etnik köken, yaş gibi değişkenleri de teknofeminist analiz çerçevesine dâhil etmesi, feminist teknoloji çalışmaları açısından önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Analiz çerçevesinin bu şekilde genişletilmesi, bilgi ve iletişim teknolojilerinin toplumsal cinsiyet bağlamında, Batı dışı toplumlarda da ele alınmasına olanak sağlamaktadır.

Toplumsal cinsiyetin inşa süreçlerinin kültürel, sosyo-ekonomik ve aynı anda teknolojik bağlamların bir aradalığı üzerinden çok boyutlu bir şekilde gerçekleştiğini ortaya koyan teknofeminist yaklaşım, teknolojik olanakların söz konusu çok boyutlu yapının karmaşık ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi doğrultusunda önemli bir potansiyele sahip olduğunu vurgulamaktadır. Bu potansiyelden yararlanılması noktasında toplumsal cinsiyet ve teknoloji arasındaki karşılıklı etkileşimsel ilişkinin gelişiminin sadece ataerkil ve özgürleştirici şekilde yorumlanarak değil, daha geniş bir bakış açısı ile ele alınması elzem bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Adams vd.’nin (2019: 50) işaret ettiği gibi kadınların teknoloji kullanımının kimliklerinin ve deneyimlerinin yaşanabilir kılınmasını ve aynı anda kısıtlanmasını sağladığı düşünüldüğünde teknofeminizm, hem toplumsal cinsiyet hem de teknolojide var olan karmaşıklıkları ve çelişkileri analiz etmek için incelikli çerçeve sunmaktadır. Öte yandan toplumsal cinsiyetin teknolojiyle aracılanmış inşası, aynı zamanda kültürel farklılıklar ve toplumsal normlar üzerinden şekillenmekte, bu bağlamda bireylerin teknolojik modernleşme deneyimleri, hem toplumsal hem de teknolojik gelişim süreçlerinin kompleks yapısı içinde gerçekleşmektedir. Bu noktadan hareketle, gelecekte yapılacak çalışmalarda teknoloji deneyimlerinin kültürlerarası bir şekilde karşılaştırmalı olarak ele alınmasının toplumsal cinsiyet ve teknoloji ilişkisinin de farklı boyutlarının keşfedilmesi açısından daha yararlı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Adam, Alison. 2010. “Personal Values and Computer Ethics”. *The Cambridge Handbook of Information and Computer Ethics*. Ed. Luciano Floridi. Cambridge: Cambridge University Press, 149-162.

Adams, Philippa R., Frizzo-Barker, Julie., Ackah, Betty B., Chow-White, Peter A. 2019. “Meetups: Making Space for Women on the Blockchain”. *Blockchain and Web 3.0 Social, Economic, and Technological Challenges*. Ed. Massimo Ragnedda, Giuseppe Destefanis. London: Routledge.

Ansal, Hacer, Ekinci, Mehmet, Kaşdoğan, Duygu. 2018. “Bilim, Teknoloji ve Toplum Çalışmaları’na Bir Giriş”. *Toplum ve Bilim Dergisi* 144: 9-37.

Bausinger, Herman. 1984. “Media, Technology and Everyday Life”. *Media, Culture and Society* 6: 343-351.

- Blair, Kristine L. 2012. "A Complicated Geometry: Triangulating Feminism, Activism, and Technological Literacy". *Writing Studies Research in Practice: Methods and Methodologies*. Ed. Lee Nickoson, Mary P. Sheridan. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Boler, Megan. 2007. "Hypes, Hopes and Actualities: New Digital Cartesianism and Bodies in Cyberspace". *New Media & Society* 9(1): 139–168.
- Bray, Francesca. 2007. "Gender and Technology". *Annual Review of Anthropology* 36: 37-53.
- Butler, Judith. 1990. *Gender Trouble*. New York: Routledge.
- Chatterjee, Bella Bonita. 2002. "Razorgirls and Cyberdykes: Tracing Cyberfeminism and Thoughts on Its Use in a Legal Context". *International Journal of Sexuality and Gender Studies* 7(2): 197-213.
- Daniels, Jessie. 2009. "Rethinking Cyberfeminism(s): Race, Gender, and Embodiment". *Women's Studies Quarterly* 37(1): 101-124.
- Dixon, Elise. 2020. *Making as World-Making: What the Lesbian Avengers Can Teach About Communal Composing, Agency, and World-Building*. Michigan State University, Michigan.
- Fernandez-Rovira, Cristina, Villegas-Simon, Isabel. 2019. "Comparative Study of Feminist Positioning on Twitter by Spanish Politicians". *Anàlisi: Quaderns de Comunicació i Cultura* 61: 77–92.
- Flanagan, Mary, Booth, Austin. 2002. *Reload: Rethinking Women and Cyberculture*. Cambridge: MIT Press.
- Flynn, Elizabeth. A. 2002. *Feminism Beyond Modernism*. Illinois: Southern Illinois University Press.
- Frizzo-Barker, Julie. 2021. *Decentralizing the Gender-Blind Meritocracy: A Technofeminist Discourse Analysis of Women's Work in Blockchain*. Simon Fraser University, Burnaby.
- Hall, Kira. 1996. "Cyberfeminism". *Computer-Mediated Communication: Linguistic, Social and Cross-Cultural Perspectives*. Ed. Susan C. Herring. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Haraway, Donna. 1985. "A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology, and Socialist Feminism in the 1980's". *Socialist Review* 80(15): 65-107.
- Haraway, Donna. 2006. *Siborg Manifestosu: Geç Yirminci Yüzyılda Bilim, Teknoloji ve Sosyalist Feminizm*. Çev. Osman Akınhay. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Hauman, Kerrie Elise. 2013. *Community-Sponsored Literate Activity and Technofeminism: Ethnographic Inquiry of Feministing*. Bowling Green State University, Ohio.
- Hayhoe Simon, Pena-Sanchez Noemi, Bentley Karl. 2017. *Evaluation of a Collaborative Photography Workshop Using the iPad 2 as an Accessible Technology*

for Participants Who Are Blind, Visually Impaired and Sighted Working Collaboratively. 14th IEEE Annual Consumer Communications & Networking Conference (CCNC).

Hawthorne, Susanne, Klein, Renate. 1999. *Cyberfeminism: Connectivity, Critique, and Creativity*. North Melbourne: Spinifex Press.

Hocks, Mary. 2009. "Cyberfeminism Intersects Writing Research: Studies in Digital Rhetoric". *Webbing Cyberfeminist Practice: Communities, Pedagogies, and Social Action*. Ed. Kristine, Blair, Radhika Gajjala, Christine Tulley. Cresskill, New Jersey: Hampton Press.

Hughes, Thomas P. 1986. "Seamless Web: Technology, Science, Etcetera, Etcetera". *Social Studies of Science* 6(2): 281-292.

Kara, Selin. 2017. "Teknoloji ve Toplumsal Değişim İlişkisinin Sosyal İnşa Kuramı Bağlamında İncelenmesi". *Dört Öge Dergisi* 12: 117-131.

Kirkup, Gill, Janes, Linda, Woodward, Kathryn, Hovenden, Fiona. 2000. *The Gendered Cyborg: A Reader*. New York: Routledge.

Kittredge, Rayna. 2022. *Hashtag Activism in the Advancement of Social Change: An Examination of the #metoo Movement and its Techno-Social Implications*. Kansas State University, Kansas.

Kocabıçak, Ece. 2004. *Teknolojik Değişimin Toplumsal Cinsiyet Üzerindeki Etkileri*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Masters, Christine Lynn. 2016. *Encounters Beyond the Interface: Data Structures, Material Feminisms, and Composition*. Purdue University, Indiana.

Murphy, Megan. 2019. "Introduction to "#MeToo Movement"". *Journal of Feminist Family Therapy* 31(2-3): 63-65.

Plant, Sadie. 1998. *Zeros and Ones: Digital Women and the New Technoculture*. London: Fourth Estate.

Puente, Sonia Núñez, Jimenez, Antonio García. 2009. "New Technologies and New Spaces for Relation: Spanish Feminist Praxis Online". *European Journal of Women's Studies* 16(3): 249-263.

Ramirez, Regner Amaury Ramos. 2016. *Spatial Practices/Digital Traces: Embodiment and Reconfigurations of Urban Spaces through GPS Mobile Applications*. UCL, London.

Rein, Lisa. 2021. *Dirty Computers – On the Sociocultural Implications of the Computational*. Aalto University, Helsinki.

Rosser, Sue Vilhauer. 2005. "Through the Lenses of Feminist Theory: Focus on Women and Information Technology". *Frontiers: A Journal of Women Studies* 26(1): 1-23.

Segers, Iris, Arora, Payal. 2016. *Smashing Patriarchy with Cell Phones? – Critique of Dominant Technofeminist Perspectives on Mobile Phone-Enabled Women's Empowerment Programmes in Bangladesh*. Feminist Studies Division, International

Communication Association, Fukuoka Japan.
<https://core.ac.uk/download/pdf/154416894.pdf> (Erişim Tarihi: 27.04.2022)

Sollfrank, Cornelia. 2017. *Revisiting the Future*.
<https://archive.transmediale.de/content/revisiting-the-future> (Erişim Tarihi: 26.06.2022)

Varol, Sibel Fügen. 2014. "Kadınların Dijital Teknolojiyle İlişisine Ütopik Bir Yaklaşım: Siberfeminizm". *The Journal of Academic Social Science Studies* 27: 223-239.

Wajcman, Judy. 2010. "Feminist Theories of Technology". *Cambridge Journal of Economics* 34: 143-152.

Wajcman, Judy. 2006. "TechnoCapitalism Meets TechnoFeminism Women and Technology in a Wireless World". *Labour & Industry* 16(3): 7-20

Wajcman, Judy. 2004. *TechnoFeminism*. Cambridge: Polity Press.

Walker, Alexis Joan. 1996. "Couples Watching Television: Gender, Power, and the Remote Control". *Journal of Marriage and the Family* 58: 813-823.